

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ УТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ І ТА ІІ

Розкрито причинно-наслідковий зв'язок між приватною власністю і товарними відносинами. Проаналізовано вплив власності на формування вартості товару, а відтак – рентних відносин, зокрема диференційної ренти І та ІІ. Сформульовано наукові засади дослідження механізму формування диференційної ренти.

Competitor M.M. Haluschak – L'viv commercial academy

The generousities of the mechanism of forming land rent I and II

The cause-effect communication is exposed between peculiar and commodity relations. Influence of property is analysed on forming of cost of commodity, and consequently – rent relations, in particular differential rent I and II. The scientific bases of research of mechanism of forming of differential rent are formulated.

Вступ. Абсолютна рента є результатом реалізації прав приватної власності на землю без врахування якості останньої. Насправді якість землі як з погляду її родючості, так і віддаленості до переробних підприємств та ринків збуту продукції різна, тому різною є продуктивність сільськогосподарської праці, а отже, існує істотна різниця у вартості продукції.

Природно-кліматичні умови виробництва сільгосппродукції, не відтворювані за допомогою людської праці, мають об'єктивний характер. Так само як землю, як будь-які інші сили та явища природи товаровиробник отримує їх задарма. При цьому одні товаровиробники виробляють свою продукцію на чорноземах лісостепу, а інші вимушені працювати на супіщаних ґрунтах, бідних на гумус і тому малородючих, ще й у менш сприятливих кліматичних умовах. Тому виникає питання, як у таких умовах визначається суспільна ціна виробництва, за якою реалізується сільськогосподарська продукція на ринку: за середніми, як у промисловості, чи якимись іншими умовами виробництва? Щоб дати правильну відповідь на це питання, розглянемо загальнотеоретичні положення щодо утворення вартості товару та з'ясуємо, зокрема, що таке індивідуальна і суспільна вартість товару, як на їх формування впливають умови виробництва.

Мета статті – розкрити причинно-наслідковий зв'язок між приватною власністю і товарними відносинами, окреслити вплив власності на формування вартості товару, а відтак і рентних відносин, зокрема диференційної ренти І та ІІ, що створює підґрунтя для дослідження механізму формування диференційної ренти.

Результати дослідження. Загальноприйнятим є положення про те, що індивідуальна вартість – це та, яка вимірюється індивідуальним робочим часом, а суспільна – суспільно необхідним робочим часом. Але таке твердження має цілу низку недоліків. По-перше, індивідуальний робочий час – це той час, який фактично затрачений на виготовлення товару. Він ще не дає уявлення про фактичні затрати праці товаровиробника. Для цього потрібно його привести до стандартної величини – суспільно необхідного робочого часу. Тільки в такому разі він може відображати цілком конкретні затрати праці

товаровиробника і бути основою товарних відносин між людьми, тобто стати вартістю [1].

Але у визначенні суспільно необхідного робочого часу також є помилка. Під суспільно необхідним робочим часом розуміють той час, який потрібний для виробництва товару, виходячи із середніх умов виробництва, середньої інтенсивності праці й майстерності виробника [2].

Помилка передусім полягає в тому, що, як це прийнято в економічній науці, беруться не середні, а наявні суспільно необхідні умови виробництва, середня інтенсивність праці та майстерність виробника. І це об'єктивно, оскільки причиною виникнення товарних відносин, поряд із суспільним поділом праці, є соціально-економічна неоднорідність праці, існування різних умов виробництва і різного ставлення людей до праці, а тому виробничі відносини між ними реалізуються на основі врахування затрат праці кожного товаровиробника незалежно від об'єктивних для цього умов виробництва. Про середню величину може йтися лише у випадку однакових умов виробництва, оскільки рівень їх використання залежить вже від самого товаровиробника, це стосується також інтенсивності й майстерності праці.

Суспільно необхідними умовами виробництва є такі, що складаються на кожному робочому місці внаслідок суспільного поділу праці в процесі розвитку продуктивних сил, а тому є об'єктивними для товаровиробника.

Якщо брались би до уваги лише середні умови виробництва, то у гірших умовах виробництва суспільно необхідний робочий час недораховував би частину затрат праці, а в кращих, навпаки, штучно завищував би їх, що суперечить самій суті товарних відносин і вартості товару.

По-друге, на підставі зазначеного вище помилковим видається твердження, що суспільна вартість товару визначається суспільно необхідним робочим часом. Цей час є основою визначення вартості товару як такої. І лише потім, за наявності додаткових чинників вартість товару можна умовно поділити на індивідуальну та суспільну. На жаль, у такому разі ці додаткові чинники не з'ясовуються, а поділ праці на індивідуальну і суспільну здійснюється безпосередньо на основі поділу часу на індивідуальний і суспільно необхідний. Логічнішим було б твердження про те, що суспільна вартість товару визначається на основі індивідуальних вартостей, де індивідуальний робочий час уже зведено до спільного знаменника – суспільно необхідного робочого часу. Інакше ці категорії будуть непорівнянними.

Отже, виходячи з того, що суспільно необхідний робочий час – це еталон вимірювання затрат праці товаровиробників за допомогою одиниць часу, з одного боку, а з другого боку, в різних умовах виробництва продуктивність праці різна і різною є також вартість товару, тому вартість, яка визначається стосовно конкретних умов виробництва, є індивідуальною вартістю товару. Вартість товару, яка визначається щодо середніх у країні умов виробництва, називається суспільною вартістю товару. Вона розраховується на основі індивідуальних вартостей товарів за формулою [1]:

$$W_c = \frac{\sum_{i=1}^n W_i \cdot N_i}{\sum_{i=1}^m N_i} = \frac{Q_c}{N_c}, \quad (1)$$

де: W_i – індивідуальна вартість товару щодо конкретних умов виробництва; N_i – кількість вироблених там товарів; n – кількість груп товаровиробників за умовами виробництва; Q_c – усі затрати праці по країні на виготовлення загальної маси товарів, тобто $\sum_{i=1}^n W_i \cdot N_i = Q_c$; N_c – загальна маса вироблених то-

варів ($\sum_{i=1}^m N_i = N_c$).

Зауважимо, йдеться про такі умови виробництва, які складаються в кожній ланці суспільного поділу праці на основі відповідного розвитку продуктивних сил суспільства або існуючих там природно-кліматичних умов виробництва, які сам виробник змінювати не може. Для цього потрібні зусилля великої кількості людей, всього суспільства і тривалий час. Тому ці умови виробництва для товаровиробника є об'єктивними. Суспільство визнає такі умови наявними, суспільно необхідними, а затрати праці за цих умов такими, що є субстанцією вартості.

Щодо тих умов виробництва, які залежать від самого виробника, то їх беруть на середньому рівні. Тим самим стимулюється їх раціональне використання, оскільки підприємства, де досягається вищий рівень продуктивності праці, порівняно з середніми суспільно необхідними умовами виробництва, одержують надприбуток, а підприємства з низьким рівнем продуктивності праці не компенсують свої перевитрати праці.

Отже, індивідуальна вартість товару підприємства формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних умов виробництва. Суспільство через вартість (ціну) компенсує тільки ті затрати праці, які складаються під впливом наявних там, але об'єктивних (суспільно необхідних) умов виробництва. І саме ця вартість є відправним пунктом у здійсненні товарних відносин між товаровиробниками. Реалізуючи продукцію за цією вартістю, товаровиробник одержує взамін таку кількість грошей (вартості), яка фактично була ним створена. Це і є еквівалентний обмін товарами, що забезпечує кожному товаровиробнику пряму залежність рівня споживання від рівня виробництва.

На ринок надходить велика кількість товарів, які вироблені в різних умовах виробництва, а отже, мають різну індивідуальну вартість. І кожен товаровиробник намагається продати товар саме за цією вартістю. Але покупцеві (споживачеві) цих товарів байдуже, в яких умовах вони виробляються. Йому потрібна споживна вартість. Він також зацікавлений у тому, щоб товари однакової споживчої вартості мали однакову вартість. А за однакової споживчої вартості покупець купуватиме товари, які мають нижчу вартість. Тому й виникає питання про встановлення цієї загальної суспільної вартості то-

вару, яка визначається як середньозважена величина індивідуальних вартостей товарів. Саме така вартість забезпечує реалізацію вартості, створеної усіма товаровиробниками галузі.

Але реалізація всіх товарів за суспільною вартістю призводить до того, що реалізувати створену вартість мають змогу лише ті товаровиробники, які виготовляють свої товари в середніх по країні умовах. Товаровиробники, які працюють у гірших умовах, втрачають частину створеної ними вартості, а працюючи в кращих умовах, навпаки, одержують надлишок вартості, якої не створюють. Це приводить до диференціації доходів товаровиробників залежно від умов виробництва, які для них є об'єктивними.

У економічній науці таке становище вважається цілком нормальним, таким, що стимулює підприємства до кращої роботи. Але визнавати його таким не можна, оскільки йдеться про різну продуктивність праці, зумовлену не суб'єктивними, а об'єктивними умовами виробництва. Це стосується не лише сільського господарства, а всіх галузей економіки. Еквівалентний обмін товарами щодо кожної групи товаровиробників міг би бути забезпечений тільки за умови, якби між товаровиробниками і споживачами був посередник, який купував би в них товари за індивідуальною вартістю, а продавав споживачам за суспільною вартістю [1]. Таким посередником може бути держава зі спеціальними органами або під її контролем торговельні організації, які забезпечували б цей еквівалентний обмін.

За відсутності такого посередника товарні відносини між виробниками і споживачами здійснюються на основі суспільної вартості товару. А тому диференціація доходів товаровиробників залежить не тільки від рівня їх господарської діяльності, а й від об'єктивних умов виробництва, в яких вони змушені виробляти свою продукцію. І якщо в обробній промисловості ця проблема не стоїть так гостро, бо в процесі розвитку продуктивних сил умови виробництва змінюються, тобто мають відносно тимчасовий характер, то в сільському господарстві ця проблема виходить на перше місце, оскільки природно-кліматичні умови мають постійний характер. Отже, вони також стають вартіснотвірним фактором при формуванні вартості відтворення, зокрема її різновиду – ціни виробництва, що приводить до утворення диференційної ренти (табл. 1).

Табл. 1. Схема утворення диференційної земельної ренти

Ділянки за родючістю	Ціна виробництва сільгосппродукції, грн.	Вироблено продукції, ц	Індивідуальна ціна виробництва 1 ц, грн.	Середньогалузева ціна виробництва, грн.	Виручка від реалізації продукції, грн.	Суспільна ціна виробництва, грн.	Виручка від реалізації продукції, грн.	Диференційна рента, грн.
I	1400	20	70	56	1120	70	1400	0
II	1400	25	56	56	1400	70	1750	350
III	1400	30	46,6	56	1680	70	2100	700
Всього	4200	75	56	56	4200	70	5250	1050

Нехай у нас три однакові за розміром, але різної за родючістю ділянки землі, на яких за однаковою технологією вирощують одну й ту саму культуру (зерно), а тому ціна виробництва, що охоплює абсолютну ренту, на цих ділянках однакова. Вона дорівнює:

$$80 \cdot c + 200 \cdot v + 200 \cdot R_c + 200 \cdot R_a = 1400 \text{ грн.}$$

Внаслідок різної родючості ґрунтів на першій ділянці зібрали 20, на другій – 25 і на третій – 30 центнерів зерна. Тому на всіх трьох ділянках різною є індивідуальна ціна виробництва одного центнера зерна: на першій – 70 грн., на другій – 56 грн. і на третій ділянці – 46,6 грн. Середньогалузева ціна виробництва становить 56 грн. за центнер ($4200:75=56$).

Якщо вироблену продукцію реалізувати за середньогалузевою ціною виробництва, то грошова виручка становитиме на першій ділянці 1120 грн., на другій – 1400 грн. і на третій – 1680 грн. І хоч загальна сума грошової виручки відповідає ціні виробництва всієї продукції (4200 грн.), у розрізі окремих ділянок такої відповідності немає. На першій ділянці вона нижча за неї і становить лише 1120 грн. проти 1400 грн., на третій ділянці вища від ціни виробництва і становить 1680 грн. І лише на другій ділянці грошова виручка від реалізації продукції збігається з ціною виробництва.

Таким чином, за однакових затрат праці товаровиробників їхні доходи різні, що зумовлено різною якістю землі. Вони були б однаковими лише за умови, якби вся продукція реалізовувалася за індивідуальними цінами. Це означає, що з цими товаровиробниками частково порушено еквівалентний обмін. Така диференціація доходів буде постійною, оскільки постійною є відмінність у родючості ґрунтів.

Товаровиробники на гірших ділянках землі постійно недоодержують значну частину вартості і зазнають збитків. Звичайно, за таких умов вони працювати не зможуть і не захочуть, а тому вилучать свій капітал з сільськогосподарського виробництва і вкладуть у іншу, більш прибуткову галузь. А це, своєю чергою, призведе до скорочення обсягу виробництва сільгосппродукції та порушення планового і пропорційного розвитку цієї галузі.

Нехай суспільно необхідна кількість продукції (N_c) становить 75 ц, а фактично буде вироблено внаслідок вилучення з процесу виробництва першої ділянки землі лише 55 ц. Вартість відтворення становитиме за цих умов:

$$W_e = W \cdot \frac{N_c}{N} = 56 \cdot \frac{75}{55} = 76.3 \text{ грн.}$$

Отже, вона стане більшою, ніж на першій ділянці. Це дасть змогу товаровиробникам вкладати свій капітал у сільськогосподарське виробництво на гірших ділянках землі, сплачувати абсолютну земельну ренту і одержувати середній прибуток. Додатково вироблена продукція (20 ц) збільшить пропозицію до 75 ц і сприятиме зниженню ціни виробництва до рівня 70 грн., який є граничною межею зниження ціни. За цією межею почнеться зменшення середнього прибутку.

Таким чином, наявність різних природно-економічних умов виробництва, які в сільському господарстві мають об'єктивно діючий і постійний характер, стає вартіснотвірним фактором формування суспільної ціни виробництва. Вона визначається на рівні ціни виробництва в гірших умовах. А це, своєю чергою, призводить до утворення надприбутку в середніх і кращих умовах виробництва. Про утворення надприбутку відомо землевласникам, тому вони включають його в орендну плату і разом з абсолютною рентою вилучають на свою користь. Тому цей надприбуток набуває форми диференційної ренти, яка є формою реалізації приватної власності на землю з врахуванням її якості.

В економічній літературі пояснення механізму утворення диференційної ренти передуює поясненню механізму утворення абсолютної ренти. Цим хочуть наголосити передусім, що причиною утворення диференційної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання. Але зміст цього поняття означає не що інше, як наявність різних природно-економічних умов виробництва, які використовують землевласники у своїх інтересах. Це давало змогу пояснити механізм утворення диференційної ренти виключно на основ законів товарного виробництва, що й було зроблено свого часу класиками політекономії А. Смітом, Д. Рікардо, а пізніше і К. Марксом. Потім на цій підставі доводилися утворення диференційної ренти при соціалізмі, де вже відсутня приватна власність на землю [3-5]. Безперечно, за такої послідовності тлумачення механізму формування ренти втрачається певна логіка, а саме те, що головну роль в утворенні як диференційної, так і абсолютної ренти відіграє приватна власність на землю. Від цього залежить також визначення величини диференційної ренти (табл. 2).

Табл. 2. Схема утворення диференційної земельної ренти на основі ціни виробництва без абсолютної ренти

Ділянки землі за родючістю	Ціна виробництва без абсолютної ренти, грн.	Вироблено продукції, ц	Індивідуальна ціна виробництва 1 ц, грн.	Суспільна ціна виробництва 1 ц, грн.	Виручка від реалізації продукції, грн.	Диференційна рента, грн.
I	1200	20	60	60	1200	0
II	1200	25	48	60	1500	300
III	1200	30	40	60	1800	600
Разом	3600	75	48	60	4500	900

Як видно з даних табл. 2, побудованої на основі табл. 1, ціна виробництва всієї сільськогосподарської продукції, взятої без абсолютної ренти, на основі тільки товарних відносин, зменшується з 1400 до 1200 грн., а суспільна ціна виробництва – з 70 до 60 грн. У зв'язку з цим на другій ділянці диференційна рента зменшується з 350 до 300 грн., на третій ділянці – з 700 до 600 грн. Загальна сума ренти зменшується з 1050 до 900 грн.

І, нарешті, виникає питання: на основі якої ціни виробництва насправді реалізується сільськогосподарська продукція? Очевидно, на основі її першої форми, що містить абсолютну ренту. Адже якби не було різних природно-

кліматичних умов, то вона була б єдиною ціною виробництва сільськогосподарської продукції. Наявність цих умов є додатковим фактором ціноутворення.

Той порядок, який описується в економічній літературі, був зумовлений тим, що спочатку вдалося пояснити механізм утворення диференційної ренти. Щодо абсолютної ренти, то тривалий час пояснити її з точки зору закону вартості не могли. К. Маркс зробив це лише на основі низької органічної будови сільськогосподарського капіталу, де ціна виробництва сільськогосподарської продукції, що охоплює абсолютну ренту, збігається з вартістю сільськогосподарської продукції. І лише тепер, на основі вивчення закономірностей модифікації вартості товару, вдається пояснити механізм утворення ціни виробництва сільськогосподарської продукції, що містить абсолютну ренту, за будь-якої органічної будови капіталу. Саме це дає нам підстави внести корективи до визначення механізму утворення цих двох форм земельної ренти.

Вище ми пояснили механізм утворення диференційної ренти на основі різної родючості ґрунтів. Так само вона утворюється під впливом різних природно-кліматичних умов. Наявність порівняно стійких економічних умов виробництва, які є об'єктивними щодо виробників сільськогосподарської продукції, також призводять до утворення диференційної ренти, подібно до того, як наявність приватної власності – до утворення абсолютної ренти. Це передусім стосується різних умов розташування земель щодо ринків збуту сільгосппродукції та засобів виробництва.

За цих умов суспільна ціна виробництва сільськогосподарської продукції визначається на рівні ціни земель, найбільш віддалених від ринків збуту. За рахунок економії транспортних видатків господарства, розташованих на середній і близькій відстані від ринків збуту, одержують надприбуток, який потім через орендну плату передають власникам цих ділянок. Це так звана диференційна рента за різним розміщенням ділянок землі до ринків збуту.

У процесі розвитку продуктивних сил суспільства хоч і повільно, але змінюються умови виробництва сільськогосподарської продукції. Передусім змінюються відстані між ринками збуту сільськогосподарської продукції та постачання необхідних засобів виробництва. Розвивається і вдосконалюється технологія виробництва сільськогосподарської продукції, проводяться меліоративні роботи зі зрошування або осушення земель тощо. Усе це спричиняє певні зміни природно-економічних умов виробництва сільгосппродукції, а отже, й зміни в утворенні диференційної ренти.

Нехай на третій ділянці землі внесли додатково 500 грн. капіталу і додатково вироблено 10 ц продукції (табл. 3). Саме на таку додаткову кількість продукції зросла суспільна потреба в ній, а тому виробництво продукції на першій ділянці здійснюється в попередньому обсязі, а суспільна ціна виробництва залишається попередньою – 70 грн. за центнер. Внаслідок цього на третій ділянці землі додатково утворюється 200 грн. диференційної ренти. Це і є диференційна рента II.

Табл. 3. Схема утворення диференційної ренти I і II

Ділянки	Ціна виробництва всієї продукції, грн.	Вироблено продукції, ц	Індивідуальна ціна виробництва 1 ц, грн.	Суспільна ціна виробництва 1 ц, грн.	Виручка від реалізації продукції, грн.	Диференційна рента, грн.	
						I	II
I	1400	20	70	70	1400	0	0
II	1400	25	56	70	1750	350	0
III	1400	30	46,6	70	2100	700	0
	500	10	50	70	700	-	200
Всього	4700	85	55,3	70	5950	1050	200

В економічній літературі немає єдиної думки щодо розмежування цих двох форм диференційної ренти. Значна частина економістів пов'язує утворення диференційної ренти I з природною родючістю ґрунтів, різною якістю ділянок землі, тобто природними факторами, а утворення диференційної ренти II – з інтенсифікацією виробництва, додатковими капіталовкладеннями, що забезпечують підвищення економічної родючості ґрунтів (економічними факторами) [6]. На перший погляд, ці положення не викликають заперечення. За їх допомогою теоретично пояснюється механізм утворення цих двох форм ренти. Але на практиці таке розмежування проблематичне. Зокрема, як розмежувати природну і економічну родючість ґрунтів?

Деякі економісти пропонують природною вважати родючість цілих земель. Але тепер майже вся земля включена до сільськогосподарського обігу з використанням сучасних технологій. Достовірних даних про колишню природну родючість певних ділянок землі також немає. Тому рекомендують розглядати тільки диференційну ренту загалом, без поділу її на ці дві форми, або вважати, що диференційна рента I втратила своє значення і на практиці існує лише диференційна рента II [7].

У цих твердженнях, на нашу думку, є такі неточності:

1. Ніяка родючість землі сама по собі не проявляється. Це відбувається лише за допомогою тих засобів і технологій виробництва, які існують у певний час. І результатом їх взаємодії із землею є одержаний врожай. Саме так пояснюється механізм утворення диференційної ренти.
2. Рівень розвитку продуктивних сил сільськогосподарського виробництва хоч і впливає на рівень продуктивності сільськогосподарської праці, але в утворенні диференційної ренти головну роль відіграє не абсолютна родючість земель, а відмінності у ній, тобто відносні величини. Вони існують за будь-якого рівня абсолютної родючості ґрунтів і можуть лише змінюватися у просторі і у часі.

Тому основною причиною утворення диференційної ренти II є не самі додаткові капіталовкладення, а зміна умов виробництва. Інакше довелось б віднести до ренти II і організаційно-господарський надприбуток, який утворюється в будь-якій галузі в процесі додаткових капіталовкладень, що суперечило б самій суті цієї категорії.

Висновки. Таким чином, механізм утворення диференційної ренти I та II однаковий – обидві форми утворюються внаслідок існування різних при-

родно-економічних умов виробництва, що стосовно сільськогосподарського виробництва мають об'єктивний характер.

Відмінності між диференційною рентою I та II зумовили порядок їх утворення. Диференційна рента I утворюється на основі того рівня технологій виробництва сільськогосподарської продукції, який взято за базовий період, а диференційна рента II – на основі тих змін в умовах виробництва, які відбуваються в наступні роки. Тому цю диференційну ренту спочатку одержують орендарі землі, оскільки діє орендний договір, де включена диференційна рента I.

При укладанні нового орендного договору землевласники включають у загальну суму орендної плати і цю форму ренти, внаслідок чого вона стає рентою I. Але протягом дії нового орендного договору знову відбуваються зміни в технологіях виробництва сільськогосподарської продукції, що призводять до змін в умовах виробництва й утворення диференційної ренти, надлишок якої і є рентою II. І так весь час.

Диференційна рента може утворюватися і на гірших ділянках землі, якщо вони були гіршими внаслідок нестачі вологи, але на них була проведена зрошувальна меліорація. Тоді гіршими ділянками стануть ті землі, які раніше належали до земель середньої родючості. Цей процес розвитку безконечний, і головним тут є не абсолютна, а відносна родючість ґрунтів за будь-якого рівня розвитку продуктивних сил.

Література

1. Павлишенко М.М. Товарне виробництво і закономірності його розвитку. – Львів, 1998. – С. 69-72.
2. Політична економія: Навч. пос./ За ред. К.Т. Кривенка. – К.: Вища шк., 2001. – С. 95-96.
3. Емельянов А.М. Дифференциальная рента на землю в социалистическом сельском хозяйстве. – М.: Экономика, 1965.
4. Логвинов Л.Д. Дифференциальная земельная рента и экономика колхозов. – М.: Экономиздат, 1963.
5. Пасхавер Б.И. Рентные проблемы в СРСР. – К.: Дніпро, 1972. – 246 с.
6. Диференційна рента і ціноутворення в соціалістичному сільському господарстві/ За ред. В.С. Петрова. – Львів: Вища шк., 1976. – С. 163-177.
7. Седышев Ю.А. Дифференциальная рента и выравнивание экономических условий хозяйствования колхозов. – М.: Экономика, 1966. – С. 192-195.

УДК 339.9

Доц. С.С. Гринкевич, канд. екон. наук;
магістрант О.Ю. Сало – Львівська КА

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ "ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ" ПІДПРИЄМСТВ

Висвітлено теоретичні засади щодо визначення категорії "ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємств", розглянуто показники ефективності ЗЕД підприємства.